

Оркестр для мертвих

Я напружено спостерігав за татом. О-о-о, мій великий тато-лісоруб... Перед ним капітулювало все, що тільки могло. Він косив так, як жодна машина, придумана для цієї справи. Товстезні дерева під його натиском не могли протриматися довше, аніж я дожовував другий окраєць. Свині перед Різдвом падали швидко й мовчки — чи то від ножа, чи то від погляду батька. Та зараз тато зосереджено вдивлявся в підручник із математики для дев'ятого класу. Довго... Уже й чайник на печі закипів. Цівка темних підозр капнула на мій мозок. Задачник не знав того, що перед ним — мій усемогутній Тато. Задача викривляла дійсність татового реального світу, вона була для нього чужою, як загнана в тіло скалка, і він виставляв перед собою щільну завісу несприйняття. П'єдестал, на якому стояв тато, починав потроху репатися... Фантомний поїзд їхав немислимим шляхом із куцого пункту А в загадковий пункт Б, чогось змінюючи швидкість і розминаючись з іншим, не менш непередбачуваним поїздом. У поїзді сиділи люди, які бачили те саме, що і я, — повільне падіння батьківського авторитету.

— Поїзд... — замислено протягнув тато.

Він бачив його тільки в кіно, коли районний кіномеханік Славко раз на місяць завозив до нас у сільський клуб великі бобіни, і ті зі страшним тріском піднесено оповідали, як добре живуть люди в нашій країні. Та до карпатського села те добре чогось не доходило. Ну, та то не дивина: країна займала одну шосту суходолу як-не-як. Тут городу на сотку більше — і вже сон на годину менший...

— Де є оті міста А і Б? — видав тато нарешті.

— Не знаю... — перелякано низую плечима.

— То ти... То ти, Андрію, навіть не знаєш, де у світі що є?.. — Батько вихопив зі всієї задачі зачіпку, яка поволі виростала у великого дрина. — Стільки літ до школи ходиш і не знаєш, де є оті А і Б?

Тепер ситуація перевернулася, як та кругленька забавка в маленької сестрички Марійки: чи пхай, чи штовхай, а вона завжди вертається в те саме місце. Тільки тепер я був тим місцем, у якому зійшлися поїзди. А всі їхні пасажири з мовчазним докором дивилися на мене, чекаючи відповіді на батькове запитання. Щось важке вмить наповнило мою середину, і живит глухо буркнув у недоброму передчутті. З точки зору тата причина, з якої я не міг розв'язати задачу, лежала під носом — незнання двох букв. Я не був вартий нічого.

— То ти нігди навіть того поїзда не зовидиш, як так ніц не будеш учити... Вівці на полонині будеш пасти. І як то буде? Котра дівка у твій бік подивиться? Із села, сину, не вийдеш, як навіть тих А і Б не знаєш...

Мама від такої мови заломила руки й заголосила, як за покійником. Не вийти із села — це як навіки зависнути в чистилищі, на півдорозі між раєм і пеклом. То означало бути ніким. Вічним рабом для колгоспу. Усе життя наповнювати годівничку для тих веселих і безтурботних із хроніки, яку дядько Славко крутить перед показом кіно. Це вони будували заводи, електростанції, ходили до музею й мали морозиво. А я зі своїми ровесниками-односельцями його їв рідше, аніж вони кричали на вулиці «Слава трудовому Першотравню!». У місті було все. А ми були для міста. Життєве призначення моїх односельців від народження падало на них великим пакунком, вміст якого знали всі, не розгортаючи. Напис «Село» на ньому був фатальним і не передбачав змін. Сапати «буряки рядочками, що тягнуться шнурочками». Сіяти, жати, збирати, обробляти з року в рік до отупіння... До ритмічного посмикування правої руки уві сні в такт сапці, граблям, косам. Доїти корів до глибоких тріщин і розпухлих суглобів на жіночих руках. І ненавидіти ходячого гучномовця-бригадира. Пам'ятаю, як колись мама

допікала в печі хліб. Влетів до хати чорною хмарою бригадир у брудних кирзаках.

— Ганко, хай би тя качка кóпнула! Чого ти ще не в полі?

— Та хліб маю в печі, ще трохи, — розгублено виправдовувалася мама.

Бригадир роззирнувся навіженим поглядом по хаті, схопив відро з водою, відкрив заслінку й шубовість воду на вогонь.

— У поле! Вже!..

Донині пам'ятаю смак того напівсирого й глевкого хліба.

За свою працю мама отримувала радянську сільську валюту — трудодні, які за нікому невідомими формулами перетворювали на карбованці. Їх було менше, ніж листя на нашому кімнатному фікусі, і заледве вистачало на те, щоб оновити одяжину для мене й трьох меншеньких. Для себе мама купляла відріз тканини, завбачливо провівши обрахунки ширини й довжини до останнього сантиметра, щоб, не дай Боже, не переплатити, і несла через гору до старої Ксеньки-кравчині. До неї вела стежка, добре втрамбована жіночими ногами. То нічого, що сукенки були всі одного фасону, — добре, що мали різні кольори, а жінки — різні фігури, та й уже якась радість у житті...

У селі, де було так багато простору, люди мали найменше волі. Усі села, незважаючи навіть на те, що через одне мали у своїй назві слово «воля», — Суховоля, Грицеволя, Воля Розв'янецька, Зелена Воля, — завжди виконували чийсь волю. Волю тих, хто ніколи там не жив, але хотів, щоб там жили ми й робили те, що накажуть нам вони. Тато дивився на мене сумними очима праведника Миколая, як на тому потемнілому образі в кутку. Він хотів для мене кращого майбутнього. Такого, як у тих людей із міської хроніки. Його мрія ще донедавна була невловимою екзотичною птахою. Та вже неповні два роки він щонеділі після вечірньої молитви виймав з-за образів щільний згорток. Розв'язував, дбайливо витирав невидиму пилюку із зеленої книжечки, цілував її, хрестився, кидав задуманий погляд спочатку на образи, а потім — на мене, зітхав і знову щільно загортав книжечку в тканину. На ній великими літерами

був поважний напис: «Паспорт громадянина СРСР». Тільки три роки тому селянам почали видавати паспорти. Тим, кого сорок сім років змушували тішитися з того, у якій могутній державі живуть, нарешті дозволили стати рівними з містянами. Ця книжечка мала велику силу: вона давала право поїхати на заробітки до міста. Утім, у всіх перед очима стояла пригода зі Степаном, який посварився з нашим головою. Не витримав бідака... Наш голова мав звучне прізвище Українець і нагадував шафу, на яку поклали оранжевого гарбуза. Руде ластовиння на широкій самовдоволеній пиці плавно зливалося з коротко стриженим червонястим волоссям. Значок із профілем Леніна додавав упевненості й без того нахабному чоловікові. А про те, що він був насамперед чоловік, а вже потім — голова, знала кожна місцева молодиця. Масні кпини, недоречні обійми й залицяння були частиною його управління. Поклав пан голова своє поросяче око на Іванку, дружину Степана. Притискав її, як і всіх, до дерев'яної стіни корівника й хтиво обмацував, бризкаючи слиною. Виверталася, бідна, як могла:

— Не треба, пане голово... Не робіть того... Гріх то є великий...

— Відпущу я тобі всі гріхи, солоденька моя. Бога нема, я тут... замість нього, ги-ги... — запускав усе глибше волохату руку між жіночі груди.

Раз утекла, другий. Пожалілася чоловікові. Зайшов Степан до колгоспної контори, обвів лютим поглядом усіх, рвонув на себе двері до кабінету — усі аж залякли. Ой, зараз буде м'ясо... Так і сталося: кілька коротких вигуків, і знову відчинив Степан двері. Уже в польоті. За ним полетів його молоток, а далі — пан голова, потираючи свого гарбуза... Мало там молотка, кувалда була б доречна. З міста приїхав дільничний, щось там перетер Українець із ним, і повезли Степка до міста на п'ятнадцять діб. Незручно їхав, бо ледве втиснувся в коляску мотоцикла з-поміж гостинців, які дав щедрий голова міліціантові. Поки непослух місто підмітав і міські харчі їв, задовольнився-таки голова. А Степана зустрів на дорозі, при в'їзді в село.

— Ну що, побував у місті? — вп'яв голова поросячі буравчки в схудле обличчя бунтівника.

Степан мовчав, тільки кулаки стиснув.

— Гм... Схоже, не сподобалися тобі міські харчі... От бачиш: не пішла наука до бука, — глумився голова далі. — А щоб ти слухняніший був, то ходімо додому. Дзвонили мені з міліції, казали паспорт у тебе забрати. Небезпечний ти елемент, Степане... Ті, хто з такого починає, у Сибіру закінчує. Ти хочеш до Сибіру? — несподівано спитав пан голова.

— Н-ні, н-не хочу, — пригнічено видушив із себе Степан.

— Ну, звісно, бо ж ні твоя Іванка, ні троє дівчаток там не витримують, то правда...

Степан ридав, як дитина. Та голова того вже не бачив: вийшов із його хати з двома зеленими книжечками й пішов собі, насвистуючи. Ніс у руках через усе село. Розмахував ними, даючи вказівки колгоспникам. При людях, обвівши всіх переможним поглядом, поклав у сейф. Селяни все зрозуміли правильно. Більше ніхто не буянитиме. Усі діти мають. Зелена книжечка всім потрібна. Вона як зелене світло світлофора: «Йди далі, селянине...» Вона кольору продовження життя твого роду. А за діти кожен ладен усе стерпіти, навіть пана голову.

Мене віддали до дев'ятого класу середньої школи нашого райцентру тільки через паспорт: там ти вже містянин і в шістнадцять зможеш, розмахуючи заповітним документом, гордо цитувати Маяковського: «Я достаю из широких штанин дубликатом бесценного груза. Читайте, завидуйте, я — гражданин Советского Союза». А там, диви, відкриються перед тобою двері іншого, більшого міського раю, і засвітить тобі сонце... Найближче до нашого села містечко, правду кажучи, зовсім не дотягувало до того статусу, що створював таку страшну й нездоланну прірву несправедливості між містом і селом. Я не бачив великої різниці між облупленими міськими і хоч біднішими, та більш доглянутими сільськими хатами. Де-не-де в центрі міста лежав асфальт, і ним поважно вицокували товстими підборами смішні чванливі пані. Гульки й бабети на

головах робили їх схожими на гусок. Та вони не помічали цього й упевнено ходили, забиваючи невидимі цвяхи. Наш голова мав би тут де розгорнутися... Єдине, що мене вразило, — вода, що текла з крана. Її не треба було ні набирати, ні носити, ні виливати. Це був привілей міста, і я йому заздрив. А туалет у школі був такий самий, як у нас удома, — вигрібна яма, тільки величезна, а над нею — кілька отворів із символічними протінками. Шкільна малеча смішно тупцювала, намагаючись не звалитися в досить великі отвори. Та все оте буття вважали нормальним. Хоч і війна вже двадцять п'ять років як закінчилася, звичним було списувати всі негаразди на неї.

Я жив одночасно у двох світах: один був близький і рідний, а другий — вигаданий, штучний і якийсь непотрібний. Ото саме в другому ходив поїзд із пункту А в пункт Б... Його вагони були залюднені картинно-билінними героями. З вікон першого вагона зверхньо споглядали на мене бородаті боги-класики Маркс, Енгельс і Ленін. Вони знали, як правильно жити. Мудрі були люди: написали багато і їх усі цитували, як мама — Біблію. Коло них щось жваво обговорювали напівбоги Кіров, Петровський, Котовський, дзеленчав орденами й медалями маршал Жуков, погладжуючи свого білого коня... А десь там, під лавками, миршавими муміями сиділи грецькі боги. Їхні подвиги не йшли в жодне порівняння з радянськими, хоча вони й подобалися мені більше. Вікна другого вагону були щільно обклеєні сторінками газет «Правда», «Известия» і журналу «Огонёк». Усі ці видання обожнювали бородатих класиків і тих, хто їх цитував. Майстерне цитування класиків було тоді паролем-перепусткою до міського світу. Решту вагонів займали живі герої документальних фільмів. Біля вікна білосніжно всміхався перший космонавт Землі Юрій Гагарін, а в його тіні ховалася решта космонавтів. Жінка-трактористка Паша Ангеліна зосереджено виколупувала мазут із шестерні. До неї щось промовляв закопчений герой вугільного підземелля Олексій Стаханов. На нього недобрим оком зиркали його вимушені послідовники — ті, кому він

підняв норми виробітку до небес. Останній вагон віз моїх учителів, які з фанатичним блиском в очах ловили кожне слово, яке долидало з перших вагонів. Вони свято вірили, що ми будемо жити краще. Те «краще» називалося «комунізм». Досі пам'ятаю, як моя перша вчителька скинула на нас радісним поглядом й урочисто мовила:

— Ви, діти, житимете при комунізмі... — витримала паузу й продовжила: — У вас буде все... Усе, що ви захочете: і ковбаса, і цукерки... І хата, і телевізор...

— А морозиво, морозиво буде? — не витримав мій сусід Микола.

— Буде, — упевнено мовила вчителька.

— А майонез? — не вгамовувався Микола.

— Усе буде, Миколко! І працювати не треба буде...

— Перепрошую, а де воно тоді візьметься, як ніхто не працюватиме? — роздуми затьмарили щасливий блиск в очах Миколки.

— Механізми працюватимуть... — уже якось сухо відказала вчителька. Поправила біляве волосся, ще раз зиркнула на допитливого хлопця: — І знаєш що, Миколко?.. Дай-но сюди щоденника...

Після того Микола два дні стояв у класі: не міг сісти після домашньої роз'яснювальної роботи. Та запитань ні він, ні ми більше не ставили. На селі добре знали, як насправді розшифровується отой таємничий «комунізм» — «кому — на, кому — ні». Той поїзд, до якого набилися політичні фантасти і їхні прихильники, їхав, не торкаючись землі, і ніяк не припасовувався до реальності нашого села. Може, там, у місті, воно все так і є насправді? Тож ми всі хотіли до міста, поближче до тих щасливих людей, кіно, ковбаси, морозива й майонезу. Щоб комунізм накрив нас із головою. Те свято точно настане там швидше, ніж у нашому селі, бо в нас усе було якось не по-комуністичному. Навіть своя Королева села була. Ходою пави вона шпаціювала вулицею, і всі — від старого до малого — бігли до неї вітатися, причому першими...

Загалом прийнято було так: молодший мав шанобливо вітатися першим з усіма, хто від нього хоч на рік, та старший. Та Королеви те правило не стосувалося. Вона ще й відповідала не всім. Гордо несла огрядне тіло, не обертаючи голови на короткій шиї. Для Королеви всі люди ділилися на дві категорії: потрібні й непотрібні. Яскраво-червона плямка щільно стиснутого рота зрідка ворушилася, відповідаючи лише потрібним людям. Вона мала свій «палац», куди нам було милостиво дозволено заходити. Облуплений фасад і три цементні сходинки віддаляли людей від прилавка, з-за якого на них зирила Королева в білій мереживній короні, напнутій на шматок картону. Вона була хоронителькою цілої комори багатств. Піраміди з грузинського чаю, різноманітні склянки-банки, пачки сірників, сіль, цукор, пшоно в мішку вабили часто відвідувати магазин. Та для всіх дітей найжаданішим об'єктом споглядань була вітрина з трьома видами цукерок. Квадратні «Киць-киць» намертво прилипали до зубів, та апетитний аромат пряженого молока робив їх фаворитом. М'ятні льодяники, або смоктунці, більше цінували бідолahi, які намагалися кинути курити. М'ятний же горошок лежав на вітрині завжди. За найменшого тепла він танув і перетворювався на конгломерат, який найбільше любили обсиджувати мухи. Добре, що ті мухи були в магазині: хоч хтось видавав бодай якийсь звук, бо наша Королева лише спогорда дивилася на всіх, як і належить справжній Сніговій Королеві. Та старші люди наче не помічали того й завжди заговорювали до неї та розповідали про те, що здавалося їм милим і приємним, щоб увійти в довіру до Королеви. А ставки були того варті... У Королеви був свій ціномір — металевий жовтий кругляк із написом «5 копеек». Довіру купляли, залишаючи їй по кілька разів п'ятаки з решти. У такому разі ти переходив у категорію «потрібні» і міг дочекатися омріяного шепоту від Королеви:

— Майонез є... Завезли пару баночок... Одну можу дати.

Принижена усмішка — і однією тремтячою рукою запакуєш баночку подалі від непосвячених очей, а другою залишаєш аж двадцять копійок вдячності — цілі півтори буханки